

OSMANLI ARAŖTIRMALARI
IX

NeŖir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
IX

İstanbul - 1989

Alexander Schölch, *Palästina im Umbruch 1856-1882. Untersuchungen zur wirtschaftlichen und sozio-politischen Entwicklung*. Stuttgart 1986. Berliner Islamstudien Band 4. 303 S ve 8 Harita.

Eserinin yayımlandığı yıl hayatına kaybettiğini (29. 8. 1968) üzülererek öğrendiğimiz bu değerli araştırmacının, 1856-1882 yılları arasında «Filistin» bölgesinin ekonomik ve sosya-politik alanlarda gösterdiği gelişmeleri inceleyen bu eseri, konusunun son yıllarda yapılmış en mükemmel çalışmalarından birini teşkil etmektedir. Araştırmacının ele aldığı 1856-1882 yılları, hem devletlerarası hem de bölgesel gelişmeler açısından «Filistin» tarihi için şüphesiz önemli bir devir olmuştur. 1856 senesinin, Kırım Savaşı sonunda yapılan Paris Barışı (30.III.) ile Avrupa ekonomisinin Osmanlı imperatorluğunda yeni bir tarzda - sermaye idhali ile nüfuz peyda etmesi ve buna bağlı olarak politik kontrolünün artması - gelişmesi yönünden önemli bir başlangıç tarihi olduğu kesindir. Bu bölgede 1856'dan sonra Avrupa'nın politik, dini ve kültürel etkinliği süratle artmıştır. Bu aynı zamanda Osmanlı idaresinin de idari, mâli ve askerî yönde bölge üzerindeki kontrolünün sıkı bir şekilde takviye etmeye çalıştığı bir tarihtir. 1856'dan sonra başlayan bu gelişmeler tabiatıyla 1882'den sonra da devam etmiştir. Ancak araştırmacının sona erdiği 1882 senesi, hem Filistin hem de genelde Osmanlı Devleti için önemli ve durum belirleyici bir tarihtir. Bu sıralarda Dünya bölüşümü yolundaki büyük devletler, «Filistin» bölgesinin yakın çevresinde daha müteceviz politikalar geliştirmekteydiler: Kıbrıs (1878) ve Mısır (1882) İngiltere tarafından ele geçirilmekteydi. 1875'de devletin iflasını ilân etmesi ve akabindeki Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Duyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin kurulması, Avrupa mâli kontrolünün en bariz işareti olacaktır. Bu gelişmeler yanında 1882'daki ilk Yahudi Göçmen Akımı (Aliyah), Filistin tarihi için özel bir gelişmenin başlangıcı sayılmıştır. 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı ele geçirmesi ile Filistin'e yapılan Yahudi göçü, birbirlerine paralel gelişen ve nihayet I. Cihan Savaşı'nda kesişen emperyalist İngiliz politikasının da bir göstergesi olmuştur. Bu kesişme, Filistin'de İngiliz hakimiyetinin oluşması neticesini verirken, bölgeye sahiplenecek Yahudilerin koruyuculuğunun da üstlenilmesine yol açacaktır. 1882 senesi olayları İngiliz ve Yahudi bakış açısından bir dönüm noktası kabul edilmiştir.

1856-1882, Filistin bölgesinde politik, idari ve sosyo-ekonomik değişimin olduğu ve Schölch'ün bu temel eserine kadar da henüz böylece müstakilen ele alınıp işlenmeyen bir devir olmuştur. Pekçok Arşiv ve Arapça dahil çok geniş bir kaynak ve literatur taramasıyla çalışmasını mükemmele yaklaştırmış olan müellifin, Türk arşivlerinde araştırma yapmak arzusuna - maalesef pek çok diğer örnekleri gibi - olumlu bir cevap verilmemiş olduğuna dair olan kaygını (s. 14) ancak üzüntü ile karşıyoruz.

Çalışma üç ana bölüm üzerine tertip edilmiştir. Birinci bölümde bölgenin idari yapısı ve nüfus gelişmesi ele alınmakta (s. 17-44), ikinci bölümde Avrupa varlığı ve nüfuzunun yerleşmesi ve ekonomik gelişme (s. 45-157) incelenmekte, üçüncü bölümde ise sosyal ve politik değişiklikler ve patlamalar ele alınmaktadır. (s. 161-263).

Filistin'in coğrafi konumu malûm olmakla beraber, bu isim ile anılan yerin tarihi ve coğrafi sınırlaması her zaman ve her yerde aynı değildir. Osmanlı idari teşkilâtında bu adı taşıyan bir idari ünitenin mevcut olmadığı bilinmektedir. Günümüzdeki kavramıyla Filistin, 1923-1948 İngiliz mandası altında olan bölgedir ve I. Cihan Savaşı öncesi Osmanlı toprağı olarak Filistin'i oluşturacak yerler, genel olarak Maveraıürdün (Transürdün), Suriye, Lübnan arasında kalan toprakları içermektedir. Avrupalıların ve Siyonistlerin, İncil ve dini-tarihi sınırları ile coğrafyasını tesbit etmeleri yanında, mahalli Müslüman ahalinin de Osmanlı idaresinin de anlayışları farklılıklar arzeder. Bu yüzden, «Filistin» denilen bölgenin sınırlarını tesbit etmek daima zor bir iş olmuştur. Bu, çeşitli araştırmacılara, tarihçilere ve tabii özellikli politikacılara göre rahatlıkla şekil değiştire gelmiş bir husus olmuştur. Osmanlı idari mekanizması için bölge, anın ve ihtiyacın pratik değerine göre idari bağlantısını değiştirebiliyordu. Özellikle Hac yollarının güvenliliğini hedef alarak yapılan düzenlemeler ön plânda yer almaktaydı. Ancak, 1887'de artık bölgenin idari sınırları kesin bir şekil almış gibi görülmektedir: Doğu Ürdün bölgesi Suriye Vilâyeti'nin güney parçası olarak Şam'a bağlanmış, Ürdün ile Akdeniz kıyısı arasındaki yerler ikiye bölünmüştür. Güneyde Kûdüs müstakil bir sancak statüsünde ve öneminden ötürü direk olarak 1874'den itibaren İstanbul'a bağlanmış, kuzey kısmı 1887'den beri Beyrut Vilâyeti'ne tâbi kılınmıştır. Bu durumda Ürdün, Filistin'in doğu sınırını teşkil etmekteydi. Güney ve güney-batı sınırlarının belirlenmesi, Mısır'ın Osmanlı idaresinde bulunduğu zaman için herhangi bir problem yaratmamıştır. Ancak, İngiliz işgali ile durum değişmiştir. Kûdüs'e bağlı olan Gaze ve Mısır'a bağlı görünen Al-Ariş'in durumu, bu istikameteki sınırın da başladığı yeri gösterir mahiyettedir. Bölgenin, birbirini tamamlayan bir bütün olarak nasıl mütalaa edildiğine göre, kuzey sınırlarının tesbiti de değişiklikler arzeder. Meselâ 1830'da Mısır tehdidinin arafelerinde, kuvvetli bir pozisyon oluşturulması amacı ile bölge, Kûdüs Sancağı, Nablus ve Akka, birleştirilerek Akka Valisi'nin idaresine verilmiştir. Filistin'deki bütün sancakları bir araya toplama fikri Mehmet Ali Paşa'ya yapılan 17.9.1840 tarihli bir teklifte de kendisini göstermektedir. («Akka,» kayd-ı hayat şartıyla Mısır valisine bırakılacaktır). (s. 20).

Mehmet Ali Paşa'nın elinden geri alınmasıyla Kûdüs bu bölgede, güney Filistin'in idari merkezi olarak özel bir yer işgal etmeye başlamıştır. Mıntıkası zaman zaman genişletilmiş, hattâ 1841 ve 1854'de direk olarak idaresi İstanbul'a bırakılmıştır. Filistin topraklarını bir araya toplama fikri 1830 ve 1840 örneklerinden sonra, Temmuz 1872'de tekrar gündeme gelmiştir. Kûdüs Sancağı, Nablus/Balka ve Akka bir araya getirilerek, «Kûdüs Vilâyeti» tesis edilmiştir. Yabancı Konsoloslar bu yeni vilâyeti, «Filistin Vilâyeti» olarak adlandırmaktaydılar. Halep Valisi bulunan Süreyya Paşa bu yeni vilâyete atandı. Ancak aynı ay içinde bu yeni uygulamadan aniden vaz geçildi. (23.VII.1872). Kısa süren ilk sadaretinde (8.IX.1871-31.VII.1872), valileri dama taşı gibi oradan oraya süren, daha yerlerine varmadan azl ile başka bir yere tayin eden marûf Mahmud Nedim Paşa'nın son marifetlerinden biri olan bu icraat, Avrupa'nın arzularına uygunluk arzettekte olup, bölgedeki bütün

«mukaddes makamâtı» idarî olarak bir araya toplamış olmanın sakınca ve tehlikelerini de beraberinde getirmekteydi ki, bu kaygu kararın hemen iptâline mesned teşkil etmiştir. Yeni sadrazam Mithad Paşa, Kûdüs'ü Mutasarrıflık olarak Şam vilâyetine bağlamıştır. Avrupa için, bölgeyi temsilen İstanbul'a tâbi tek bir valiye muhatap olmak en isabetli bir çözüm olarak görülünken, Bâbüâlî de yörenin idarî yönden karmaşık olmasını, Avrupa nüfuzunun duhûlunu zorlaştırıcı ve müdahalelerine sekte vurucu bir tedbir olarak mütalaa etmekteydi. Kûdüs üzerinde merkezin direk kontrolünün tesisi ve devamlı göz önünde tutulması için bir müddet sonra burasının idaresi direk olarak İstanbul'a bağlandı (1874) ve Filistin'in 1917'deki İngilizlerce işgaline kadar bu şekilde kaldı. İstanbul'a telgraf ile bağlanması 1865'de gerçekleştirildi.

Filistin'in yekpâre bir bütün olarak tahayyülü («Kutsal Topraklar», «Arz-ı Mev'ud»), 19. yüzyılın ikinci yarısında mahalli ahali ve Osmanlı idâresinden önce Avrupalılar tarafından daha sarîh ve kesin bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu husus ayrıca yörede mevcut kiliselerin kendi «kaza» sınırlarından da anlaşılmaktadır.

«Demografik Gelişmeler» (s. 25-44) konunun diğer önemli bir noktasını teşkil etmektedir. Nüfus tesbiti hakkında pekçok çalışmalar yapılmış olup, problemin çetinliği daha ziyâde «verilerin» doğru olup olmadığı ve yapılan hesapların sıhhatinde yoğunlaşmaktadır. Tüm Filistin'i ihata eden yegane Osmanlı istatistliği 1288 (1871-72) tarihli dir. 1288 Salnâmesi nüfus ile ilgili hesap ve kontrollerin esasını teşkil etmektedir. Netice olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, 1850-1860'larda Filistin nüfusu yaklaşık 350 bin civarında idi. Nüfusun 2/3'ü köylerde, 1/3'ü şehir ve kasabalarda yaşamaktadır. % 85'i Müslüman, % 11'i Hıristiyan ve % 4'ü Yahudidir. 1860'dan itibaren artmaya başlayan nüfus 1880 başlarında yaklaşık 470 bin kadar olup, bu hesaba Güney Filistin'deki Bedeviler dahil değildir. Özellikle Kûdüs, Safed, Taberya, Hebron gibi mukaddes addolunan yerlerde yaşayan Filistin'deki Yahudilerin nüfusu ise ancak 25.000 kadardır. (s. 173). Çalışmanın ikinci ve üçüncü kısımlarında bu nüfus artışının hangi ekonomik ve sosyo-politik değişikliklerden kaynaklandığı ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

«İkinci Kısım», «Avrupa nüfuzunun duhûlü ve ekonomik gelişme» genel adı ile alt bölümlere ayrılmış olarak işlenmektedir (s. 47-157). Mesele, önce Avrupa'nın Filistin'e karşı duyduğu ilgiyi, bu ülke üzerindeki politik, stratejik, dinî/kültürel ve ekonomik çıkarları ele alınmakta ve Avrupa'nın Filistin'e karşı duyduğu ilgi ve «Kutsal Topraklar»ın «Avrupa dünyasının istismarına açılması» konusu incelenmektedir. (47-73). Bölgenin dış müdahalelere rahatlıkla yol açabilecek bir iç yapıya sahip olduğu açıktır. İngiliz mandasının kuruluşuna kadar yaygın olan inanç ise, bu bölgenin tek bir Avrupa devletinin himayesinde olamayacağı ve bu yüzden devletlerarası kontrol ve rejimin tesisinin zarûri olduğu idi ki, «Şark Mes'elesi»nin Osmanlı İmparatorluğu için bilinen bu genel prensibinin, bütünüünün önemli bir cüz'ü olan Filistin için de geçerli olduğu görülmektedir.

«Kutsal Topraklar»ın Avrupa nüfûzuna açılması, bu bölgenin Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın idaresine bırakılmasıyla başlar. (1831-40). 1838'de Kudüs'de ilk açılan yabancı devlet temsilciliği olan İngiliz Konsoloslugu bunun tehlikeli bir göstergesi olmuştur. İngilizleri, 1842'de Prusya, 1843'de Fransa ve Sardunya, 1844'de Amerika ve 1849'da Avusturya konsolosları takibeder. Bu tarihten itibaren yaklaşık kırk sene devam edecek ilginin yoğunluk noktası iki grupta toplanabilir : 1) Avrupa devletlerinin resmî politikalarıyla yürütülen uygulamalar, 2) Gayr-ı resmî faaliyetlerle beslenen Avrupa kamu oyunun beklentileri, oluşturulan hareket ve akımlar doğrultusunda ve havasında şekillenen 19. yüzyılın Filistin politikası. Bu grupta, Filistin'e duyulan klâsik Hıristiyanlık/Musevilik yaklaşımı, özellikle «Restoration of the Jews» (s. 60-64) ve «Barışçıl Haçlı Seferi» (s. 64-68) faaliyetleri ile yoğunluk kazanmıştır ve genelde Siyonizm ile sıkı bir irtibat halinde olan, «Avrupa'nın Filistin'i kolonize etmesi Projeleri» ile (s. 68-73) sıkı bir işbirliği halinde gelişen akımlar söz konusudur.

Bölgede, Rus ve Fransız nüfûzuna kuvvet teşkil edecek Katolik ve Ortodoks unsurların kadim mevcudiyeti yanında, 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru oluşan İngiliz, Amerikan, Prusya nüfûzu önce istinâd edeceği mesnedi, yaratmak zorunda kalmıştır. Yöre halkının, eski din ve mezheplerinden döndürülerek başarılmaması gereken bu işi, yani önce kendilerine bir «cemaat» oluşturmalarını, tanıttığımız bu eseri inceleyenler ilgi ve ibretle takip etmek imkânına sahiptir. (s. 49-60). İlk İngiliz-Prusya ortak Piskoposluğu -cemaat kitliğinden ortak- Kudüs'te 1841 yılında kurulmuş olup, ilk Protestan Katedrali ise (Christ Church) 1848'de «işletmeye» açılmıştır. Bu ve benzeri kuruluşların beslenmesi ve hedeflenen faaliyetlerin gerçekleşmeleri, ana ülkelerde yoğun bir şekilde sürdürülen «iâne/yardım» toplama kampanyaları ile mümkün olmaktadır. Abartılmış, saptırılmış ve tersine çevrilmiş yöresel olayların Avrupa'daki sansasyonel akislerinin ise, bu «iâne» keşkülünü doldurmakta olduğu, «Silahlı Haçlı Seferleri»nden beri bilinen bir tecrübe olduğundan, kamu oyunun hassasiyeti gerçeklerin tahrifiyle doğru orantılı olarak artmıştır. Suriye'de ve Filistin'in (Kutsal Yerler'in) «barışçıl fethi», konsoloslukların ve kiliselerin süratle çoğalmasıyla hızlı bir şekilde ilerlerken, ekonomik bağımlılık da giderek artmıştır. Çeşitli ülkelerden zamanın modern ulaşım vasıtalarını (buharlı gemi) kullanarak gittikçe artan bir oranda -rekor 1900'da 11 bin Hacı kitleleriyle Rusya'nın- gelmeye başlayan hacılar yığını, bölgenin Avrupa'ya açılmasının bir başka göstergesi olmaya başlamıştır.

«Filistin'in ekonomik gelişmesi», muhakkak ki eserin dikkate şayan bölümlerinden biridir. (s. 74-157). Avrupa'nın «Kutsal Topraklar»a karşı duyduğu ilgi evvellemirde ekonomik karakterde değildi. Zaten böyle bir ilgiyi tahrik edecek özel ve müstesna ekonomik cazibe noktaları bulmak pek zordur. Bu anlamda Filistin, genel olarak Ortadoğu'ya duyulan ilginin içinde yer almaktadır. Bununla beraber, Filistin'de gelişen Avrupa ticaret hacmi, bütün bölgenin ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde önemli gelişmelere yol açabilecek karakterde olmakla beraber, 1873'de Viyana'daki Dünya Fuarı'ndaki Filistin

menşeli eşyaların cinsi ve dökümü, bu bölgenin ekonomik olarak ortaya koyabildiklerinin de müşahhas bir aynası olmuştur : Tarımsal ürünler, hediyelik eşya, «Mukaddes Mahaller»in modelleri. «Mukaddes Mahaller» olmasa Filistin'in Avrupa için siyâsi olduğu kadar ekonomik alanda da pek fazla bir değer ifade etmeyeceği, galiba pek fazla abartılmış bir söz değildir. (s. 74). Bu yüzden, dinî, kültürel ve dolayısıyla siyâsi alanda yer etme ve ekonomik dühül birbirinden ayrı olarak telâkki edilemez. «Barışçıl Haçlılar»ın, «Silahlı Haçlılar»ın vaktiyle yapamadıklarını yapmak veya yüzyıllar önce başladıklarına hızı artmış bir şekilde devam etmek üzere giriştikleri faaliyetler, Yahudilerin ve yörenin hıristiyanlaştırılmasını amaçlayan «Restorasyonist»lerin, Avrupa'daki sömürgeci zihniyetleri kuvvetli «Expansiyonist» cemiyetlerin, çeşitli ve değişik Avrupa göçmenlerinden oluşan bir mozayik meydana getirerek, Filistin'i yerleşime açma çabaları ağır da olsa önemli bir başarı katetti. Bizzat Filistin'in bu yayılma teşebbüslerinden nasıl etkilendiği ve ne gibi reaksiyonlar gösterdiği, dış ticaret, tarımsal üretim, kırsal sahadaki mülkiyet değişimi, şehirlerin gösterdiği gelişmeler ve şehirlerdeki ticaret erbâbı ve zanaatkarların durumlarının arzettiği değişiklikler bu önemli bölümde ele alınarak incelenmiştir.

Önce zırâi sahadaki gelişmeler ve Yafa, Hayfa ve Akka üzerinden gerçekleştirilen ithalat ve ihracat ele alınmıştır. (s. 76-102). Burada aynı zamanda şu üç tâli suâle cevap aranmıştır : 1) 1882'den önce, yâni ilk büyük Yahudi Göçü'nden (Aliyah) evvel, yaygın bir şekilde yer etmiş olan, «ekonomik yönden durgun» ve hattâ «çölümsü Filistin» imajı ne dereceye kadar geçerlidir 2) 19. yüzyılda Suriye'nin Avrupa ile olan ve açık veren ticaretini de nazar-ı dikkate alarak genel olarak Suriye bölgesi içinde Filistin'in ticarî durumu nedir. 3) Zırâi toprak mülkiyetinde ve üretim şeklinde ne gibi değişiklikler husûle gelmiştir. Bu bölümün geneldeki temel kaynakları ticaret ve sanayi ile ilgili olarak (Yafa, Hayfa ve Kûdüs'deki), İngiliz, Alman, Avusturya ve Fransız konsoloslarının raporlarının kullanılmış olması, verilen bilgilerdeki özgün bilgi kalitesini arttırmaktadır. Osmanlı kaynaklarının eksikliğinden gelen teyid boşluğu ise araştırmacının kusuru değildir. Bu bölümde ayrıca Filistin'deki şehirlerin gösterdikleri gelişmeler ve şehirlerdeki üretim faaliyetleri de ele alınarak incelenmektedir. Genel olarak bölgede, bazı mevzi el zanaatlarından ve özellikle Sabun imalatından sarf-ı nazar edilecek olunursa, Avrupa sanayi mallarının dühülüyle varlığı tehlikeye girecek veya yapı değişikliğine uğrayacak fazla bir «Sanayi» dalının pek mevcut olmadığı tesbit edilecektir.

Bölgenin dış ticareti ve ziraatı (s. 76 vd.) üzerindeki inceleme neticesinde 1856-1882 yılları arasındaki dönemde Filistin'in bir zırâi üretim fazlalığına sahip olduğu ve mahsül fazlalığını Mısır, Lübnan ve artarak gelişen bir oranda Avrupa'ya ihraç edildiğini göstermektedir. Avrupa ihtiyacına göre malların temini ve üretimin Avrupa'nın talebine uygun bir şekilde sokulması gibi hususlarda, kendileri de genel olarak tüccar, müteşebbis, toprak sahibi ve hattâ vergi mültezimi olan Konsolos vekilleri, «irtibat muhriki» olarak aracı vazife-

sini görmekteydiler. Ülkenin güney kesimlerinin ürünleri Yafa üzerinden ihrac ediyordu. Kuzey Filistin'in mahsûlâtı ise, Hayfa ve Akka üzerinden sevkedilmekteydi. Genel olarak zirâî malları mahreçleri ile özetlemek gerekirse :

YAF'A'dan 1856-1882 arası ihrac malları şunlardır: Buğday, Arpa ve Darı; Susam, Zeytinyağ ve Sabun (Yafa'da 5 Sabun imalathânesi mevcuttur); Portakal ve diğer meyve ve sebzeler. Başlıca ihraç yerleri: Fransa, Mısır, İngiltere, Kuzey Suriye ve Anadolu kıyı kesimi, Yunanistan, İtalya ve Malta'dır (s. 77). HAYFA ve AKKA'nın önemli ihrac malları: Buğday, Arpa, Darı, Susam ve Zeytinyağ. Buğday, (özellikle Pasta yapımında kullanıldığı) İtalya'ya, Fransa, İngiltere, Lübnan ve Anadolu'ya sevk ediliyordu. Pamuk, Akka ve Hayfa'dan ihrac edilen sanayi ham maddesi olarak önemli ise de, Dünya konjüktörüne bağlı olarak talep değişikliği olan bir maddedir. Özellikle Amerika İç Savaşı sebebiyle talep artışı patlama noktasına gelmiştir. (s. 82).

Zamanla geniş bir şöhret kazanan Yafa portakallarının muntazam bir ihraç maddesi haline gelmeleri 1856'dan sonradır ve Yunan armatörlerince sevkedilirler. 1856'da yaklaşık 20 milyon tane (s. 88) olan mahsulat, 1875'den itibaren Avrupa'ya da geniş miktarlarda sevkedilmektedir. Eserde, Fransız, Alman, Avusturya ve Rus kaynaklarına göre yapılan ve ihracaatın miktarını gösteren tesbitlere de yer verilmektedir. Meselâ, 1880'de 36 milyon tane portakal ihrac edilmiştir. Amerikan konsolosluk raporlarına göre, o senelerde 500 bahçede 800 bin portakal ağacı mevcuttur. Yafa'daki bahçeler ise 1850-1880 arası, yâni otuz senede dört misli artarak genişlemişlerdir. (s. 88). 1879 tarihli İngiliz raporlarına göre hasat mevsiminde toplama ve paketleme işinde 5000 işçi çalışmaktaydı. (s. 132). Ancak, bunun yanında bölgenin 1880'lerde Petrolünü Amerika'dan ve kömürünü İngiltere'den temin etmekte olduğunu görmek daha ilgi çekicidir. (s. 102). Ayrıca özellikle, lüks ithal mallarında aynı seneler içinde önemli artışlar ve çeşni zenginliği söz konusudur: Porselen takımları, parfüm, süs eşyaları, her türlü ev eşyası, saatler, moda'ya uygun giyim mallar, Avrupa yiyecek ve içkileri... (s. 100-101).

Filistin'deki toprak mülkiyeti meselesi, 1858-1867 Arâzi Kanunları ile yabancı'lara gayr-ı menkûl edinme hakkının verilmesi ile önem kazanıyor. Aslında 1858 kanunu, arâzi hukukunda temel değişikliklere yol açacak uygulamalar getirmemiş olup, daha ziyade hükümetin elindeki «Miri» arâzileri değerlendirme niyetine bir zemin hazırlamayı amaçlamıştır. (s. 1-03). Bununla beraber Filistin'deki vakıf ve miri arâziler, statülerini korumuşlardır. Kûdüs'ün Yahudilerle meskûn semtlerinin bile genelde vakıf arâzisi olduğu (% 85-90 oranında) ve yine Kûdüs başta olmak üzere Âşar'ı buralardaki mukaddes İslâmî makamata tahsis edilen arâzi vakıflarının, İngiliz manda idaresi zamanında bile 600 bin ile bir Milyon dönüm olarak tahmin edilmesi son derece anlamlıdır. (s. 106). 1921-1922 senelerinde vakıflardan elde edilen Âşar, Filistin'in tüm Âşar yekûnününün % 12,75'ini oluştuyordu ki, bu bütün vakıf gelirlerinin % 55'ine tekabül etmekteydi. (s. 106).

Filistin'in Dünya'ya açılması sosyal ve ekonomik alanda önemli tesirler icrâ edecek iki olgunun oluşması sonucunu vermiştir: Büyük toprak sahipleri-

nin ortaya çıkması ve şehirlerde ticâret ve mâli 'Burjuva'nın giderek nüfûzunu iç kesimlere kadar yayacak bir şekilde yükselmesi. (s. 156). Bu kesimlerin kuvvet bulması ise, arâzî mülkiyeti üzerinde önemli dalgalanmaların sebebi olacaktır.

Filistin'deki şehirler ve şehir ekonomisinin gelişmesi eserin, üzerinde her şehir için ayrı ayrı ve teferruatlı bir şekilde durulmuş olan bir kısımdır. (s. 109-157).

KUDÛS : İncelenen dönem için (1856-1882), ne ticaret mahalli ne de el zanaatları merkezi olarak önemi olan bir yerdir. Şehir her üç kitabî din için de kutsal olan «Mukaddes Makamatı»ndan geçinmektedir. Hacılar, seyyâhlar gelir kaynağının önde gelen hânesini oluşturur. (s. 111). Kırım Savaşı'ndan sonra Hacılar, Seyyâhlar, Turistler, «Filistin Araştırmacıları» ve nihayet «Kolonistler» akın akın gelmeye başlarlar. Kendi memleketlerinde gayetle organize olan çeşitli mezhep kuruluşları, kutsal yerlere «Hac Seferleri» düzenlerler. Bu seferler, özellikle 1853'den beri Marsilya ve 1855'den sonra da Tiryeste üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Bazı rakkamlar artan «Hacı» trafiğini vurgulayacak güçtedir : 1845, 5000 Hacı, 1858 (Şubat) 9854 Hacı, 1858 (Mart) 13475 Hacı vs. 1850-1859 arası Filistin'deki Fransızken misafirhânelerinde 55763 Hacı kaydedilmiş olup, yekûnen bu seneler arasında 229346 geceleme yapılmıştır. 1870'lerde Kudüs'de, «Sezon» esnasında senede 10-20 bin arası Hacı ağırlamaktaydı. (s. 111). Gelen Hacıların bir kısmı büyük devletlerin korumacılığı altında buralarda, geriye dönmeyerek yerleşme yolunu tutarlar. Bu yüzden, osmanlı tebeası olmayan bu geri dönmeyen «Hacılar» şehir nüfuslarında artışlara sebep olurlar. Ancak, bunlar burada ticârî işlere el attıklarından ekonomik hayat canlanmıştır. Özellikle, kredi-banka işleri (Bankerlik), ithalat ihracat ve gayr-ı menkûl satışları (emlakçılık), bu müteşebbis Hacıları iştegal sahası olur. Kudüs, Betlehem, Nazaret, Yaffa, Hayfa'da kısa zamanda yükselen 'kâgir inşaat', Avrupa duhûlünün simgesi haline gelir. (s. 113). İnşaat sektöründeki patlama ve canlılık (vakıf külliyyâtı, kiliseler, manastır, hastahâne, okul, ev-otel, konsolosluk vs. binaları), Avrupa'dan önemli ölçüde para girdisine yol açar. İşçi ve zanaatkâr-usta ve kalfalar için işler yoğunluk kazanır. 1870 başından itibaren artık eski Osmanlı şehir surları fonksiyonlarını yitirmiştir. Şehir kapıları artık geceleri kapanmazlar. Cuma namazları esnasında da eskiden olduğu gibi artık kapanmasına gerek görülmez. (s. 114) Şehirlerin nüfusları hızla artmaktadır. Yalnızca Kudüs'den bir örnek verecek olursak: 1840, 13000 (4650 Müsl., 3350 Chrst., 5000 Yah.) olan nüfus, 1890'da 42.000'e yükselmiştir. (9000 Müsl., 8000 Chrst., 25.0000 Yah.) (s. 115).

Güney Filistin'in yegane limanı ve Kudüs'ün de tek deniz bağı olan **YAFFA**. bu dönemde Kutsal Topraklar'a hücumün en önemli kapısı durumundadır. (s. 124). İhraç mallarının çıkışı, Antrepo, Hacı ve Turist girişleri buradan yapılır Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın şikâyetleri, bu şehirde gerçek bir limanın bulunmaması ve Kudüs ile yeterli bir yol bağlantısı olmaması, şehrin genişlemesini önleyen şehir surları ve henüz açılıp-kapanan kapıları üzerinde yoğunluk kazanmaktadır. Daha sonraki yıllarda Kudüs ile irtibat kuran yollar

islâh edilmiş, surlar genişlemeyi engellemekten çıkarılmışsa da - surlar yıkılmaya başlar ve hattâ bu yıkımdan elde edilen taşlar yeni sur-dışı inşaatlarda kullanılır (s. 133) - liman ve demiryolu 1882'ye kadar gerçekleşmesini bekledi. Yafa-Kudüs demiryolu hattı ise ancak 1892'de işletmeye açıldı. (s. 125). Liman, malların da yolcuların da indirilip bindirilmelerinde zorluklar arzeden bir yapıdadır. Gemiler açıkta demir atmaktadır. 1860'lı ve 70'li yıllarda hızla artış gösteren ve 80'li senelerde 80 bini bulan yolcu akımı, liman ile ilgili şikâyetleri daima güncel bir durumda tutmuştur. 1864'de bir Fransız şirketi «Fener» inşaatını üstlenmiştir. (s. 126). Antrepolarda düzenlemeler Osmanlı makamlarınca yapılırsa da, Limanın gelişmesi ağırdan alınır. Bunda, Osmanlı idaresinin altyapı projelerini yürütecek imkân ve böyle bir politikasının olmaması yanında, belki de böylece «Barışçıl Haçlı Seferi» devrinde, direk olarak Kudüs'e varacak bir liman şehri geliştirerek, bu işi kendi eliyle kolaylaştırmamak ve Avrupa'nın rahatca duhûl etmesinin engellenmesi isteniyordu. (s. 127). Ancak, kârlılık (rentabilite) olgusunun da bu işlerde önemli bir engelleyici etken olduğu anlaşılıyor. Zirâ, Ağustos 1878'de Liman imtiyazını alan Fransız şirketi de maliyet ve amortisman hesapları yüzünden, limanın inşaatına bir türlü başlayamıyordu. (s. 127-128). Bütün bunlara rağmen Karayolu'nun yapımı Osmanlı eliyle biter. (1867-68). «Barışçıl Haçlı Seferi» sloganıyla ortaya atılanlar, Yafa-Kudüs arasında bir yol şebekesinin yapımı için sık sık talebe bulunmaktaydılar. Böyle bir teklif karşısında Fuat Paşa -her zaman bilinen, o kendisine özgü ifadesiyle- şöyle demekteydi : «Çılgın Hıristiyanlara Filistin' de herhangi bir yol kolaylığı katiyyen bahsetmeyeceğim. Yoksa, bunlar bütün Kudüs'ü bir İsevi-Tımârhânesi haline getirirler». (s. 130). Demiryolu imtiyazı talepleri bu sözün altında yatan gerçek kaygularla uzun zaman verilmedi. Kudüs ve Yafa'nın ekonomik hayatı ise ithalat-ıhracat ve Hacı trafiğine bağlı olduğundan, liman ve yol inşaatı önemini korudu (s. 132).

Bölgenin diğer bir kutsal kenti olan *Betlehem* (Bayt Lahm) kutsal hediye sanayi, spesalitesi olan şarap ve bal ve koyun besiciliğine dayalı ekonomik hayatı olan küçük bir yerdir. Betlehem'in dini eşyaları : Arabistan'dan gelen hurmaçekirdeklerinden mamûl tesbihler; zeytin ağacından yapılan harçlar; Kızıldeniz'den getirilen sedeflerle bezenmiş haç ve tesbihler, madolyonlar; Ölüdeniz'den getirilen ve 'Musa Taşı' olarak bilinen gri parlak renkli, kendisine özgü bir kokusu olan kireç taşıdan yapılmış içki kâseleri, çanaklar, hokka takımları vs. Bu taştan yapılan çanak ve kâselerden içilen içeceklerin 'şifa verici' özelliğe kavuştuğu propagandası ile bunların bir kısmı hacılara satılır, bir kısmı da ihraç edilirdi. Özellikle Rusya'ya ve Güney Amerika'ya gönderilirdi. 1873 Viyana Dünya Fuarı'nda Betlehem için özel bir 'stand' ayrılmıştır. (s. 136). 1890'da 129 işyeri ve 500 işçi bu sektörde çalışmaktaydı. (s. 134). Fransız konsolosunun raporlarına göre Betlehem ve Kudüs'deki hediyelik eşya sanayi 1886'da yılda 600 bin Franklık bir pazara sahiptir. Kutsal yerler arasında önde gelen bir konuma sahip olan *Nasıra* (Nazaret) kasabası, küçük bir yerleşim birimi olan bu yerin gelişmesinde de 1850'lerden sonraki kıpırdanmalar önemli olmaya başlar. Yüksek bir mevkiide yer alan Nasıra'nın eteklerindeki düzlüklerde yaşayan köylüler, bir sur ile ihata edilmemiş olma-

sına rağmen, yüksek konumunun sağladığı güvenceye sığınmaya başlamaları, nüfus artışına yol açar. Aslında Nasıra, korunmak için coğrafi mevkiindeki müsait konuma hiç de ihtiyacı yoktur. Zirâ, burası Avrupa'da olağanüstü bir ilginin ve «himaye»nin odaklarından biri idi. Özellikle Katolik Fransa bu hamiliğin en güçlü temsilcisi oluyordu. Avrupa'nın bu olağanüstü ilgisi buraya - Kudüs'de de olduğu gibi - Kırım Savaşı'ndan sonra hemen başlayacak olan yoğun bir imar ve inşaat furyası içine sokacaktır. Kısa zamanda 1837'deki depremin tahribatından hiçbir iz kalmamıştır. (s. 136). Avrupa ile ticaret giderek artmıştır. Kasaba ayrıca hububat transportunun yapıldığı yol kavşaklarına yakın olduğundan Doğu ve Batı Ürdün havzası ile irtibat halindedir. Yörede bu yüzden beş büyük kervansaray mevcuttur. Hıristiyan tâcirler, şehrin bu merkezi konumu'ndan istifade etmişlerdir. Hacılarla yapılan ticaret yanında, ziraat de önemli bir unsurdur. Halkın 1/3'ü ziraatten, 2/3'ü ise ticaret ve elzanaatlarıyla iştigal eder. Bazı bu yeni dönem zenginleri taşdan yaptırdıkları büyük evlerinin eşyalarını Avrupa'dan -hattâ bizzât kendileri gidip, seçerek satın almaktadırlar. (s. 137). Ve nihayet *Hayfa* : Avrupa'nın duhûlu ve ticaretin gelişmesi aşamasında nasıl bir gelişme gösterdiği incelenen bölgenin beşinci şehri Hayfa'dır. 19. yüzyıl ortasından itibaren yükselmekte olan Hayfa, bunu Akka'nın önemini kaybetmesine borçludur. Limanı zamanla sığlaşmış olan Akka'nın kalesine karşılık, Hayfa iyi ve derin bir limana sahib idi. Akka gibi askeri garnizon, sivil idare ve bürokrasinin sıkı kontrol ve gözü önünde olmak istemeyen «sermaye piyasası», Hayfa'da, «liberal ekonominin» kontrolden uzak uygulamalarını daha rahat bulduğundan, burası kısa zamanda «militar karakterli» Akka'yı geri plâna itmıştır. (s. 139, 144). Liman trafiği hayli yoğun olan Hayfa'ya daha 1850'de 162 adet gemi (sahilde işleyenler hariç olmak üzere Buharalı ve yelkenli hat gemileri : 82 Yunan, 24 Fran., 17 Türk, 16 İng., 11 Sardunya) gelmektedir. Bu tarihten itibaren yolcu gemileri de muntazam seferlerine başlarlar. Hacı kabileleri en kalabalık devletlerden biri olan Rusya, kendi hacılarının rahat etmeleri için 30 metre uzunluğunda taşdan bir 'Dalgakıran' yaptıracak kadar cömerttir. (s. 139). İnşaat sektörü burada da patlama halindedir. Nüfus ise 1850-1882 arasında üç katına fırlamış ve 6 bine ulaşmıştır. (s. 140). 1869'dan beri Templer Kolonistleri burada söz sahibi olmuşlardır. «Barışçıl Haçlı Seferi» anlayışı içinde gösterdikleri faaliyetlerle kurmuş oldukları «Koloniler», bu «mabetkâr»ların her ihtiyaçlarını kendi işlerinden karşılayabilecekleri mükemmellikteydi. Bunlar aynı şekilde, Yafa (1869), Sarona (1871), Kudüs (1873 ve 250 kişi çalışmaktadır) de de koloniler kurmuşlardır. Hayfa'daki Templer kolonisinde 350 kişi çalışmaktaydı. Aralarında her meslekten en iyi ustalar bulunuyordu. Koloninin yeldegirmeni, sabun imalathâneleri, üç ticarethânesi, oteli, okulu, doktorları, meyhânesi vs. mevcuttur. Tüm bölgede üç milyon Frankdan fazla bir yatırımda bulunmuşlardır. (s. 141). Hayfa-Akka, Hayfa-Nasıra, Yafa-Kudüs arasında yolcu ve yük taşıyan posta-araba seferleri ihdas ederek, bunları başarı ile işletmişlerdir. (s. 142). Hattâ, Hayfa-Nasıra yolunun tesviye ve islâh masraflarını da üstlenmişlerdir. Templer kolonileri, sebat ve çalışkanlıkla başarılı olunabileceğinin parlak bir örneğini vermiş olarak,

özellikle Yahudi muhacirlere emsal teşkil ettiler. Bölgedeki zanaatların kalitesinin artmasında ve Avrupa ihtiyaca cevap verecek düzeylerde iş çıkartılmasında (kalite islâhında) öncü oldular.

1856-1882 yılları arasında Filistin'de nüfus azalması kaydeden yegane yer Akka olmuştur. Ortadoğu'nun «Bastil»i yakıştırmasıyla da anılan bu yer, sivil idarî merkez, müstahkem askerî garnizon mahalli ve hapishâne olarak, ticarî dünyanın gidişâtına ters bir yapıda kalmış gibidir. (s. 142). Biriken kumların zamanla sığlaştırdığı limanı, büyük tonajlı modern (buharlı) gemilerin girmesine müsait değildir. (s. 143). Herşeye rağmen, Akka önemli bir hububat ihraç yeri olarak mevkiini korur. Özellikle Havran bölgesi Hasat zamanı binlerce deveye yüklenmiş olarak taşınan bu bölgenin hububatı Akka'ya getirilirdi. Gelen gemiler küçük tonajlı da olsalar asrın sonuna kadar eksiklik göstermezler. Akka'nın ticareti ve maliyesi Beyrutlu tüccar ve bankerlerin elindedir. Bunlar Kuzey Filistin'in toprak mahsûlâtının önemli bir kısmını kontrolleri altında tutarlar. Zaten bütün Suriye sahil şeridi içinde yapılan ithalatın önemli bir kısmı da bu Beyrut'lu firmalar eliyle gerçekleştirilirler. (s. 143). 1870 sonlarında Akka'nın vergi mültezimleri de yine bu Beyrutlu finanz çevreleridir. İhracat ve vergi mültezimliğinden gelen büyük paralar Beyrut'a akar. (s. 144).

Filistin'in kutsal yerlerinden olan *Safad* ve *Tabariya*, incelenen bu dönem içinde nisbi bir durgunluk arzederler. (s. 145). Bu iki «Kaza» ve Akka 18. yüzyılda Zahir el Ömer ailesinin (Zayâdina) merkezlerindendi. Her ikisinin de birer kalesi, Tabariya'nın ise çevresine kuşatan surları vardır. Zeytin, üzüm ve pamuk dokumacılığı ve boyacılığı zayıf ekonomik hayatının hakim olan unsurlarıdır. 1837 depreminden sonra Yahudi nüfusunda artma tesbit edilmektedir. Yahudiler İngilizlerin himayesine mazhardırlar. Tabariya ve Safad'da yaşayan 500 kadar aile Galiçya ve Bukowina'dan gelmiş göçmenlerden olduklarından Avusturya tebeasıdırlar ve burada bunlar için 1858'de bir de Avusturya konsolosluğu kurulmuştur. Fransa'nın da, himayesi altında olduğu söylenen 3000 «mahmisi» (Protégés) vardır. Genelde Filistin'in bu kısmında Avrupa'nın ilgisi daha az hissedilmektedir. (s. 145). Buraya Osmanlı hükûmeti de bazı göçmenler yerleştirmişti. Sürgün mahalli olarak buraya gelen Abdülkadir'i takip eden Cezayirli'lerden başka, özellikle 1878'den sonra Rumeli ve Bulgaristan'dan kaçan Tatar ve Çerkeslerin bir kısmı burada iskân edilmişlerdir. Böylece yörede artan Yahudi nüfus ve dolayısıyla yabancı nüfûzuna karşı bir denge unsuru olmak üzere bu Müslüman göçmenlerin burada yerleşime tâbi tutuldukları anlaşılmaktadır. (s. 146). Bu şehirlerde 1870'lerde mevcut nüfusun yarısını Müslümanlar oluşturuyordu. Her iki şehir de 1856-1882 devresinde politik ve ekonomik açıdan fazla bir iz bırakmamışlardır.

İki dağ arasındaki sulak ve münbit topraklara sahip bir vadinin çıkışında yer alan *Nablus*, bu dönemde Avrupalıların nazarında Filistin şehirlerinin incisi olarak görülüyordu. (s. 146). Safad ve Tabariya'nın tersine 1837 depreminin bütün izleri 1850'lerde artık silinmiştir. Şehir, iki büyük kapısı olan, ancak

fazla bir askerî değer arzetsmeyen bir sur ile çevrilidir. Oysa ekabir ailelerin, kuleli, demir kapulu konakları çok daha muhkemdir. «Bnlardan bazıları 1000 asker istiaf edebilecek azamettedir. (s. 147). Şehir, iki-üç katlı resmî binaları, beş büyük camii, birçok mescidi, büyük bir kapalı çarşısı, pekçok çeşmeleri; çevrede akan derelerdeki değirmenleri, geniş bostanları, meyva bahçeleri ve zeytinlikleri ile Avrupalıların beğenisini kazanmıştır. (s. 147). Göze çarpan bu mamuriyyet ticarete ve şehirde mevcut sanayie dayanmaktadır. Yöresel ve bölgesel ticaretin (pamuk, yağ ve özellikle sabun) en önemli merkezidir. Şehir ayrıca dört istikamettelki ticarî yolların kesişme noktasında yer almaktadır. Şehrin gümrükleri 1860'lı yıllarda 10, bazen de 20 bin «Piaster» gelir getirir. (s. 147). Nablus pamuğu bütün Suriye'nin en kaliteli olarak ün yapmıştır. (s. 148). Amerikan İç Savaşı'na bağlı olarak, Pamuk talebinin arttığı yıllarda Nablus büyük bir gelişme kaydeder. 1863'de Nablus bölgesindeki Pamuk üretimi dört kat artmıştır. Nablus pamuğunun ve Nablus'da dokunan pamuklu, yünlü ve devetüyü dokumacılığının ve ipek kordun ve püsküllerinin üstün kalitesi sayesinde, Dünya pamuk krizinin normal mecrasına dönmesinden sonra dahi, Filistin, Maveraıyürdün ve Orta Suriye pazarlarına mahrec olmaya devam etti. Dokuma ve boyacılık yanında, Ayakkabı imalatı, Ürdün'ün her iki cihetine de pazarlanan altın ve gümüş kuyumculuğu ve zeytinyağ imalatındaki kaliteli üstünlüğü sayesinde ününü devam ettirir. (s. 148). En fazla kâr getiren uğraş sabunculuuktur. Suriye'den başka Anadolu ve Mısır'a da ihrac edilir. Nablus'un sabunları 20. yüzyılın başlarında bile Suriye'nin en kaliteli olarak tutunur. Kârlı bir iş olan sabun imalatının ihrac miktarı, 1860'da mevcut 15 imalâthâne'den olmak üzere 4-5000 ton arasındadır. (s. 148). Nablus'daki 1882'de faaliyet gösteren sabun imalâthânelerinin sayısı 30 olmuştur. (s. 149). Bu imalathânelerin çoğu Müslüman eşrafa aittir. (Bir Anadolu kuruluşu olarak bu yıl 100. sene-i devriyyesini kutlayan «Hacı Şakir» sabun imalâthanesi gibi). 1880'lerde Nablus-Kudüs-Ramla-Ludd ve Yafa'da mevcut sabun imalâthânelerinin sayısı 40 olup, bunun 3/4'ü Nablus'dadır. Bu imalâthânelerin tümündeki yıllık imalât ise 4000 tonu bulmaktadır. (s. 149). Nablus'daki bu ekonomik canlılık inşaat sektöründeki canlanma ile de kendisini göstermekteydi.

Hebron (Al-Halil), Filistin'in en yüksek rakımlı şehridir. Surları olmamakla beraber, sivil mimarisinin müstahkem karakteri şehri savunulur bir hale getirmiştir. Buna rağmen, Mısır istilasının felaketlerinden kurtulamamıştır. (s. 150). Şehir 1834'de İbrahim Paşa'nın kuvvetlerince yağmalanmış ve kısmen yakılıp-yıkılmıştır. Halkın bir kısmı katli edilmiş, bir kısım da zorla askere alınmıştır. 1837 depreminin ise buraya da zarar verdiği görülmektedir. 1850'lerde buralarda hâlâ mahalli mütegalibeler arasındaki kavgalar sürüp gitmekteydi. Kırım Savaşı'ndan ve mahalli mücadelelerin oluşturduğu asayişsizliğin giderilmesinden sonra, bunlarda kayda değer bir ekonomik gelişme olmamışsa da, ananevî iş kollarında canlılık göze çarpmaya başlamıştır. Bağcılık, cam imalatı, dericilik ve sutulumları yapımı bunların başlıcalarıdır. (s. 150). Avrupalı hacılar ve seyyâhlar Hebron'u özellikle renkli lamba ve yine renkli camlardan yapılan bilezik, küpe, gerdanlık gibi incik-boncuk süs eşya-

larından tanınmaktaydılar. Cam mamûlleri, bütün Filistin'in köy ve kasabalarında özellikle fakir kesimce büyük miktarlarda kullanılmaktaydı. Bunlar, kapı kapı dolaşan seyyâr Yahudi satıcılar tarafından en ücra köşelere kadar pazarlanıyordu. (s. 150). 1870'li senelerde Kudüs ve Nablus dükkânlarının vitrinlerinde Hebron'un cam eşyaları Bohemya cam mamûlâtıyla yan yana yer almaktaydı. 1873 Viyana Dünya Fuarı'nda renkli camlardan oluşan süs eşyalarıyla Hebron da temsil edilmiştir. (s. 151). 1886'larda şehrin başta gelen gelir kaynakları arasında zikrolunan cam sektörü, 4 imalâthânedede olmak üzere, senede 600 bin Franklık bir gelir getirmekteydi. Bununla beraber, esas geçim kaynağı yine de zirâî karakterdeydi. Koyun keçi besiciliği gibi. Kuru üzüm ve üzüm suyu şurubu bütün Filistin'de pazar bulmaktaydı. Üzüm bağlarının kapladığı alan (800 Hektar), Betlehem ve Kudüs'ünkilerinden (500 Hektar) daha fazla idi.

Filistin'in ikinci büyük şehri olan *Gazze*'nin ekonomik canlılığı, bölgenin diğer şehirleri içinde söz konusu olacağı gibi, coğrafi konumuna, çevresinin zirâî üretimine ve ihtisaslaşmış zenaat dallarına bağlı olmuştur. (s. 152). Yafa gibi, Gazze de zeytinliklerin ağırlıklı olduğu bol sulu, ağaçlı-bahçeli yeşil bir konuma sahiptir. Eski şehir surları ve kapuları uzun zamandır artık mevcut değildir. Tamamen zirâî karakter arzeden şehirde 1850'lerde 50 kadar cami mevcuttur. (Her 200 yetişkin Müslümana bir camii). (s. 152). Ziraât yanında, şehirdeki el zanaatları ve ticaret de önemlidir. Gazze, bölgesel ticarî merkez ve Mısır ve Arabistan ile (Kahve-yün) «Bereketli Hilâl» arasında sürdürülen ticaretin en önemli dayanak noktasını oluşturur. Şehir, Şam'dan Mekke'ye doğru hareket eden, yani zamanda birer ticaret kervanı karakterini de taşıyan Hac Kervanları'nın ihdas ettiği ekonomik canlılık ile de intibat halindedir. Böylece, Gazze, bir taraftan Arabistan cihetinde gelişen ticaretten istifade ederken, diğer taraftan da hükümetin Hac Kervanları'nın ihtiyacı için depolattıkları hububatın Ma'an'a naklini üstlenmiş olarak gelir sağlar. Pekçok hanlar ve bunların isimleri, şehirde mevcut ticarî faaliyetin sanki birer nişânesidir: Zeytin Hanı, Keten Hanı, Kahve Hanı, Hubûbât Hanı, Hind İdmi Hanı gibi. (s. 152). Mevcut ve depolanan hubûbât, bir limana sahip olunmadığından ve yabancı yelkenlilerin nadiren Gazze önünde demir atmakta olduklarından, Buğday ihracatı, özellikle Yafa üzerinden ve Yafalı ihracatçılar tarafından gerçekleştirilirdi. (s. 153) İthalatı da yine aynı kanaldan karşılanıyordu. Suriye limanları ile Mısır arasındaki seyrüsefain trafiğinin artmasından ve Süveyş Kanalı'nın açılmasından (1869) sonra, Mısır-Gazze arasındaki kervan trafiği azaldıysa da, Gazze, özellikle Sina ve Necef Bedevileri için ticaret ve pazar merkezi olmaya devam etti. (s. 153). Bundan sonra dahi Gazze pazarları zenginliği ve çeşni bolluğu ile anılmaya devam eder. Şehirdeki her türlü el zanaatları ve imalat dalları da çeşni zenginliği içindedir. Özellikle dokumacılık, gri-siyah dayanıklı mutbak çanak-çömlekleri imalatı ve sabunculuk önem arzeder. Şehirde mârûf çanak-çömlek imalathânesi olarak, herbiri dörder katlı üçer fıriına sahip olan 16 işyeri vardır. (s. 153). Dokuma imalathânelerinin sayısı, herbiri 2-300 dokuma tezgâhlı olmak üzere 100 dür. (s. 154). Yün, Bedevilerce temin edilir. Pamuk, Mısır'dan gelir. Sabun imalathâneleri 3 adettir. Bunlardan

ikisinin sahibi, biri Avusturya diğeri Prusya eski konsolos vekilleri olan iki Hıristiyandır. Senede, 100 bin Frank gelir getiren 200 bin kilo sabun üretilmekteydi. Bu dönemde görülen ekonomik açılma, az sayıdaki şehir zengininin elindedir. (s. 154).

Hülâsa, Filistin'in Kıırım Savaşı'ndan sonra «kabuklarını kırmaya» ve önemli sayılabilecek bir ekonomik canlanmaya sahne olduğu anlaşılmaktadır. İnşaat sektöründe görülen patlama, sabun imalatı ve hediyelik eşya yapımı bir tarafa bırakılacak olursa, ziraat ve ticaret sektörünün de patlama halinde olduğu gözlenmektedir. Ekilen toprakların alanı önemli ölçüde artmış (1850-1880 arasında özellikle Gazze ve Yafa'da Bostan ve Portakal bahçelerinin sahası dört misli artmış, 1870'li yıllarda tarım alanları da genişlemiştir. Bu artış Kuzey Filistin'de 150-200 bin dönüm kadardır), zirâi mahsulât fazlalığı bölge ve Avrupa pazarları için meta olmuştur. Uygun iklimi sayesinde Filistin yalnız Orta ve Kuzey Suriyenin gıda maddelerine olan ihtiyacını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda Akka, Hayfa, Yafa üzerindende yaptığı yüklü ihracaat ile, bütün Suriye'nin ticaret dengesindeki açığının da kapatılmasında etken olmuştur. (s. 155). İhracat ve ithalat faaliyetlerinin ve Avrupa'nın dinî ve kültürel açıdan yer edinmesinin merkezlerin olan şehirler (Kudüs, Betlehem, Nazaret, Yafa, Hayfa) önemli bir gelişme kaydı ile durumdan istifade ederler. Nablus, Hebron, Gazze gibi Avrupalıların ikinci derecedel ilgisini çeken şehirler bile, yöresel ve bölgesel ticaret ve yöresel ve bölgesel pazarlara yönelen ürün ve mamûlâtları açısından bu genel gelişme istidâdından paylarını alırlar. Gazze'nin spesiel canak-çömlekçiliği ve dokumacılığı, Hebron'un cam mamûlâtı, su tulumları imalatı; Nablus'un alâ sabunları ve pamuklu işleme-ciliği bu nevidendir. (s. 155). Ancak, bütün bunlara rağmen eski üretim mallarından başka, yeni ilâveler görülmez. Üretimde yapı değişikliği, yeni şekil almalar - belki İngiliz tesirinde kalan dokuma sektörü istisnasıyla - hemen yok gibidir. (s. 156). Bununla beraber, Filistin'deki bu gelişmeler, bu ölçüde olsa dahi Dünya ekonomisiyle bütünleşme teşebbüsünün kuvvet bulması ile önemli sosyal ve ekonomik sonuçlar doğurmuştur : 1) Zirâi mülkiyette önemli değişiklikler, özellikle büyük toprak sahiplerinin oluşumuna yol açmıştır. 2) Şehirlerde bir ticaret ve finans burjuvazisi yükselmeye başlamıştır ki, bunlar sermayelerinin gücünü, iç bölgelerin zirâi hayatında da hissettirmekteydiler. (s. 156). Buna rağmen, Avrupa sermayedârları, kısa devrede kârlılık şanslarını yetersiz gördükleri Filistin'de, ekonomik açıdan geniş bir şekilde yerleşmekten imtina ile, daha ziyade bölgenin siyâsi kontrolünü ele geçirmeye daha fazla ilgi duymuşlardır. Bu yüzden, «Kutsal Topraklar» da «Ekonomik yatırımlardan» çok «Politik yatırımlara» yönelmeyi tercih etmişlerdir. Avrupa'nın bu yöndeki ilgisi, başlangıçta herhangi bir temel sosyal yapı değişikliğine yol açmadı. Bununla beraber, bir yandan Avrupa devletlerinin güç ve nüfûz politikaları, diğer yandan Avrupa'nın buraya yönelik sömürgecilik faaliyeti, Filistin toplumunda kısa bir süre içinde görülecek dramatik değişmelerin gelişmesindeki başlangıç noktasını teşkil etmiştir. (s. 157).

Eserin, «Sosyo-politik Gelişme» adını taşıyan Üçüncü ve Son Bölümü (s. 161-262), kendi içinde önemli meseleleri ele alan kısım başlıklarına ayrıl-

mıştır : «19. Yüzyıl ortasına kadar toplumsal yapı» (s. 161-164), «Filistin'de Feodalizm?» (s. 164-169), «Mahalli güçler ve Bölgeleri» (s. 170-184), «Mahalli güçlerin tasfiyesi» (s. 183-224), «Filistinli bir islâhatçı : Yusuf el-Halidi» (225-236), «Osmanlı 'Mise en valeur'ü : vergiler ve askerler» (s. 237-248), «Şark meselesi krizi karşısında Filistinlilerin gösterdiği tepkiler» (s. 249-255), «1860 Kâbusu» (s. 255-260), «Arabî'ye karşı duyulan sempati» (s. 260-262).

Suriye, Lübnan dahil bütün bölgedeki Osmanlı otoritesinin çeşitli engellerle karşılaştığı ve bunların başında mahalli «feodal» güçlerin, «hanedanların», «şeyhlerin/emirlerin» geldiği görülmektedir. Meselâ, Lübnan'ın haiz olduğu muhtar ve özel statüsüne karşılık, Filistin, Şam-Kahire ordu ve ticaret yolu üzerinde olmanın arzettiği stratejik ve ekonomik önemi sebebiyle, daha fetih ile beraber, Osmanlı idaresine direk olarak dahil edilmiş ve genelde bunun bir nişanesi olan Timâr Sistemi burada hemen tatbik edilmiştir. (s. 165). Filistin'de 19. yüzyıl içlerine kadar bozulmuş olsa da yaşamasına devam eden bu sistemin tamamen iflasıyla ve idarenin, özellikle Filistin'i dağlık bölgelerinde kontrolü kayb ettikleri devirlerde, sosyo-ekonomik ve siyâsal ve hukuki yapısı ile «Feodalizmin bir variantı» tanımlamasına hak kazanan Lübnan'daki duruma benzer (s. 164) bir olgu ile karşılaşılır. Ancak, bir takım «feodal özellikler içeren» Filistin'in dağlık bölgelerindeki bu durumu Lübnan'daki gelişmelerden ayırıcı farkı vurgulamak için, burada «mahalli güçler» tanımlamasının kullanılması tercih edilmiştir. (s. 168).

Eserde, Filistin'deki «mahalli güçler», bölgeler halinde ve tek tek ele alınmış ve köklü bir rekâbet ve devamlı bir düşmanlık-kan davası kavgaları içinde yaşayan ve aralarındaki geçimsizliğin silahlı mücadelelere dönüştüğü «Kays» ve «Yaman» aşiretlerinin bölgedeki etkinliklerine dair açıklamalar getirilmiştir. (s. 178-183). «Mahalli güçler»in bölgedeki otoritesinin kurulması ve tasfiyeleri, dolayısıyla yeni idarî yapı içine sokulmaları, 19. yüzyılın ikinci yarısında, «Tanzimat Devri»nde, Filistin'de yaşayan sosyo-politik değişimin en önemli oihetini teşkil etmiştir. Bu işlem Kırım Savaşı'ndan sonra başlamak üzere enerji ile yürütüldü. Genelde Arap vilâyetlerindeki «mahalli güçler», özelde dağlık Filistin'deki «Şeyhler-Emirler», merkezileşmeyi ve merkezin mutlak nüfuzunu sağlamayı amaçlayan Tanzimat Devri reformları gözünde birer engelden başka birşey değildi. Bölge üzerinde etkili bir idarî ve askeri kontrol kurulmasının zarûreti veya o ana kadar kurulamamış olmasının hayati eksikliği «1860 Krizi»nde yaşanmıştır. Bu yüzden önde gelen Hanedanların ve güçlerin, sosyal ve siyâsî etkinliklerini kurmak ve tasfiyeye uğratmak, taahhüt edilen resmî devlet politikasının en önemli hedefi olmuştur. Bu hedefe erişmekte aşılması gereken diğer bir engel, gizli veya açık bu gibi mahalli otoritelerin arkasında yer alan büyük devletlerin tutumları olmuştur (s. 185). Bunların ve korumakta oldukları gayr-ı müslimlerin çıkarlarına ters düşmediği müddetçe, bu islâhat politikası uygulanmakta veya çoğunlukla ters düşecek pek çok noktalar yaratıldığından lâıykıyla uygulanamamaktaydı. Tasfiye edilen mahalli güçler arasında müstakilen incelenenlerin başında, «Hiristiyanları koruyarak», büyük devletlerden «puan» toplayan ve böylece merkezî hüküme-

tin karşısında güçlü durumunu korumayı başaran, Aşağı Galilea'nın maruf siması Âkil Ağa'dır. (s. 185-195). Diğer bölgeler ve güçlü simaları da yeterli bir teferruat içinde ele alınmış bulunmaktadır : Cebel-i Nablus (s. 195-212), Cebel-i Kudüs (s. 212-218), Cebel-i al-Halil (s. 218-222).

1864 Vilâyet Kanununun ve 1871 Vilâyet İdâresi ile ilgili kanunun tatbiki ile yeni ihdas edilen «Muhtarlık» müessesesinin bu bölgedeki oluşumu ve tasfiye edilen mahalli otoritelerin boşluklarını dolduracak bir kurum olarak yerleştirilmeye çalışılması, bölgedeki mahalli idarenin gösterdiği gelişmenin ilgi çekici bir safhasını aksettirmektedir. (s. 222-224).

Eserde, tanınmış bir Filistin'li reformist olan, uzun yıllar Kudüs Belediye Reisliğinde ve 1878 Paramentosu'nda Kudüs'ü temsil eden Yusuf Al-Halidi'ye özel sayfalar ayrılmış ve hayatı, fikir ve faaliyetleri ile «reformist» kişiliği ve gerçek «Osmanlılığı» yeterli bir şekilde -daha evvel *Der İslam*'da da nesredilmiş olduğu üzere- aksettirilmiştir. (s. 225-236).

Osmanlı reformlarının idâri, mali ve askerî sahalarda ağırlığını hissettirdiği ve «altyapı» çalışmalarıyla bölgeden, iflâsa yöneldiği bu devrede en iyi bir şekilde istifade etmeye çalıştığı, ancak incelenen seneler arasında ekonomik, sosyal ve eğitim politikası açısından gerçek bir yapı değişikliği sağlamada başarılı olamadığı ve Osmanlı «Mise en Valeur»ünün ancak 'asker' ve 'vergi' kalemlerinde kayda değer bir gelişme gösterdiği, eserde işlenen son konulardan biridir. (s. 237-248). Bölgenin vergi gelirleri ve genel giderleri tablolar halinde gösterilmektedir. ahalisinin askere alınması konusuna da aydınlık getirilmekte ve bu konuda da ilgi çekici rakkamlar ve belgeler verilmektedir. Ancak, burada Osmanlı Arşiv malzemelerinin kullanılmamasından gelen eksiklikler kendisini hissettirmekteyse de, eser sahibinin özürü karşısında söyleyecek birşey kalmamaktadır.

«Şark Meselesi» karşısında Filistin'lilerin reaksiyonu ve Arabi Paşa'ya karşı duydukları sempati, eserin son konularını oluşturmaktadır. Kırım Savaşı'nın sonu -zafer münâsebetiyle Kudüs'ün çeşitli mezheplere ait kiliselerinde icrâ edilen ve günlerce süren «şükran» dualarına büyük devlet elçilerinin yanında bizzât, hattâ elinde Türkçe İncil'iyile Vali Kâmil Paşa'nın da katıldığına göre (s. 249), pekçok şeylerin başlangıcını teşkil etmiş olduğu anlaşılıyor. 1856 Islâhat Fermanı'yla başlayan devir, genelde nazarlarına hâlâ 1839 Tanzimât Fermanı'ndan ayırmayanlara ve bu fermanın tabbikatının yol açtığı gelişmelerden çok, lâfzî muhtevasını nakletmekle yetinenlere pekçok şeyler gösterecek azamettedir. Gayr-ı müslim ve Müslüman tebea arasındaki «eşitsizliğin»; «şer'i uygulamadaki her türlü «kısıtlılığın» ilgasının; yalnızca gayr-ı müslimlerle, yabancı devlet tebeası Hıristiyanların ve liman şehirlerindeki her cins ticaret erbâbının işine yarayan 1856 Fermanı uygulamalarının; ısrârlı girişimleriyle devlet memurlarını baskı altına alıp, fermanı «Avrupa zihniyeti»ne uygun tarzda tatbik mevkiine sevk etmeye çalışan Konsolos ve Misyonerlerin faaliyetlerinin, pekçok yerlerde ortaya çıkan sosyal huzursuzlukların ve sürüşmelerin patlama derecelerine gelmesinde başlıca etken olduğu açıkça görül-

mektedir. (s. 255). Kırım Savaşı münasebetiyle Avrupa ile müttefik olmak, serbestçe her istediklerini yapmak bakımından Konsolos ve misyonerlerin faaliyetlerini hâd safhaya soktu. Protestan Kardinali Gabot'un, 1856 Fermanı'nın ilânını haber alır almaz ilk yaptığı şey, bir 'çan' satın alarak Nablus'a gitmek ve valinin de onayı ile bunu oradaki Protestan Mektebi'nin kapısına asmak olmuştur. (s. 250). Islahat Fermanı mucebince yeniden inşa edilen, kadim şekli değiştirilerek genişletilen Kilise-Manastır vs. gibi yapıların, Müslüman ahali üzerinde yarattığı hoşnutsuzluk-Ramla'da (1881'de) böyle bir yapısal değişikliği protesto eden yakındaki bir camiin Hatibi, Fransız Konsolosu'nun (sonradan iftiharla herkese anlattığı gibi) şikayeti üzerine hapse atılmıştır. (s. 257). - açıkça gözlenmektedir. Sahillerde gözdağı vermek üzere karakol nöbeti tutan «müttefik» harb gemileri, yükselen tansiyonu teskin etmekteydi. Islahat Fermanı'nın Kiliselerin iç idaresinde de getirdiği yeni kaide-ler ise bizzât Hıristiyan ruhbanı da tedirgin edebiliyordu. (s. 253-254). Nihayet 1860'da Lübnan'da patlayan kriz ve Şam'daki olaylar, bu tür huzursuzlukların oluşturduğu birikimlerin kontrolden çıkmasından başka birşey değildi. (s. 255).

Öte yandan, Filistin bölgesi Müslümanlarının da onbinlercesinin asker olarak cephelere koşulup, binlercesinin şehit olarak hayatlarını kaybettiği (rakamları için bkz. s. 246-247), 1877/78 Osmanlı-Rus Savaşı ve bu savaşa varan Balkan Krizi, Avrupa devletlerinin Bâbüâli üzerindeki baskıları, Mısır'ın İngilizlerce işgali, Filistin'de hararetle takib edilen ve büyük akis bulan olaylar olmuştur. (s. 256). Mayıs 1876'da Selânik'de Alman ve Fransız Konsoloslarının, olaylar sonunda infiale kapılan Müslümanlar tarafından öldürülmesi, Filistin'deki Hıristiyanları paniğe sevk etmiştir. Filistin'de de Hıristiyanlara karşı bu gibi eylemlere girişilebileceği, ve buna dair çıkan söylentiler yaygınlık kazandı ve helecan yarattı. 1877 baharında Müslüman ahali artık, diğer Hıristiyanlar yanında özellikle Rusya'ya karşı duyduğu nefret ve infiali, kansız nümâyiş ve protestolarla -eserde örneklerine yer verilmektedir- dile getirilmeye başlamıştır. (s. 256-257). Bütün bunlar ise, Konsolos raporlarına abartılmış olarak geçerek, merkezlere ulaştırılıyordu. Avrupa'da, Filistin'deki Avrupalılara ve bölge Hıristiyanlarına karşı duyulan nefretten, tecavüzlerden, sözde katliamlardan, ve İslâm fanatizminden bahsetmek için artık bahane hazırdır. (s. 257). Konsolos raporlarının tarafsız ve gerçek durumu -pek azları dışında- aksettirmeyen abartmalı karakteri, bu çalışmasında Schölch tarafından da tesbit edilmekte olması çok önemli bir olgudur. (s. 257-258).

Bütün bunlara rağmen, bölgede genelde dinî bir hoşgörü ve yekdiğere tahammül hakimdir. Çeşitli dinler bir arada yaşayabilmenin yolunu -bölgenin zengin tarihinin bu konudaki tecrübe birikiminden de istifade ederek- bulmuşlardır. Her türlü mezhep, tarikat ve hattâ Mason Locaları'nın da faal olduğu, aziz-misâl misyonerlerinin sıfırdan başlayarak, kısa zamanda kilise dolduracak kadar «cemaat» yaratma mucizeleri gösterdikleri bu bölgede, bazan Naki-büleşref Abdülmuttalib Al-Alami'nin bile dayanamayıp Hıristiyanlığa geçmesi ve takdis için Roma'ya gitmesi gibi (1870), müstesna olaylar yaşanabilmekte, «laş» haberler duyulabilmekteydi. (s. 259).

«Sonuç» kısmından sonra (s. 263-273) eserde, ele alınan bölge ve konuları ile ilgili, başta Arapça araştırma ve eserler olmak üzere, zengin bir «arşiv», «kaynak» ve «literatür» dökümü (s. 275-296), bir «Dizin» (s. 297-302) ve bölgenin çeşitli yönleriyle ilgili (meselâ, Filistin'in limanlarına işleyen gemi işletmeciliği ve hatları, Filistin'in telgraf Ağı gibi) 5 Harita'nın mesned teşkil ettikleri kaynakları havi listesi (s. 303) ve arka «kapak cebinde» belirtilen «Harifalar» yer almaktadır. Eserin pek çeşitli ayrıntılarını ele alan 51 adet mukayeseli istatistik dökümleri ve levhaları, ayrıca zikredilmeye ve müstakilen ele alınıp incelenmeye değer kıymettedir. Bu levhalarda, genel ve mukayeseli nüfus dökümleri, tek tek şehirlerin ele alınmalarıyla oluşan istatistik bilgilerini, çeşitli dinleri, cemaatları, çeşitli meslek gruplarını, meslek çeşitlerinin dağılımını, bölgenin ithal ve ihracat mallarını, liman şehirlerinden yapılan ihracat ve ithalatın cinsleri ve değerleri, şehirlerdeki işçi yevmiyeleri, çeşitli vergi kalemlerinin dökümleri, karşılaştırmalı para ve borsa verileri, şehirlerarası taşımacılık trafiği, toplanan asker, gelen hacı kabileleri ve bunların milletlere göre tasnifi vs. büyük bir ayrıntılı titizliği içinde gösterilmekte olması, çalışmanın mevcut değerini bir kat daha arttırmaktadır.

Hülâsa, her ne yönü ile olursa olsun, köklü değişiklikler geçirmekte olan bu devir Filistin dünyası ile ilgili çalışma yapmak isteyenlerin, bu eseri incelemeden kaleme sarılmamalarını tavsiye ederiz. Alexander Schölch'ün *son eseri*, konusunun *baş eseri* olmuştur!

Kemal Beydilli

G. Groc - İ. Çağlar, *La Presse Française de Turquie de 1795 à nos jours, Histoire et Catalogue* (1795'ten günümüze Türkiye'nin Fransız Basını, Tarih ve Katalog) İstanbul 1985, 261. S. Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul ve Association pour le Développement des Etudes Turques (Paris) yayınlarından Varia Turcica II.

Eser Gérard Groc ve İbrahim Çağlar'ın Türkiye ve Avrupa'nın çeşitli kütüphane ve arşivlerinde yaptıkları iki yıllık bir araştırmanın ürünüdür. Giriş (IX) halen Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul'un Müdürü Prof. Jean-Louis Bacqué-Grammont tarafından kaleme alınmıştır. İbrahim Çağlar da yazdığı Önsöz (XI-XVI)'de eserin muhtevasını açıklamaktadır. Türk tarihinin diğer birçok meseleleri gibi Türk basın tarihinin engin alanı daha yeni yeni incelenmeye başlanmıştır. İki yüzyıla yakın bir zamandan beri tamamen veya kısmen Fransızca olan 700'den fazla gazete Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde yayınlanmıştır. Hem nitelik, hem de nicelik itibarıyla önemi dolayısıyla bu memlekette gerçek bir basın olayından söz edilebilir. Konu ile ilgili araştırmacılara büyük kolaylıklar sağlayacak bu eser bugün 131'i sadece Mısır'da olmak üzere 11 memlekete dağılmış bir alanda tamamen veya kısmen Fransızca yayınlanan 701 gazeteyi başvuru kaynağı niteliğinde bir katalogdur. Bu katalog her şeyden önce XIX. yüzyıl başından